

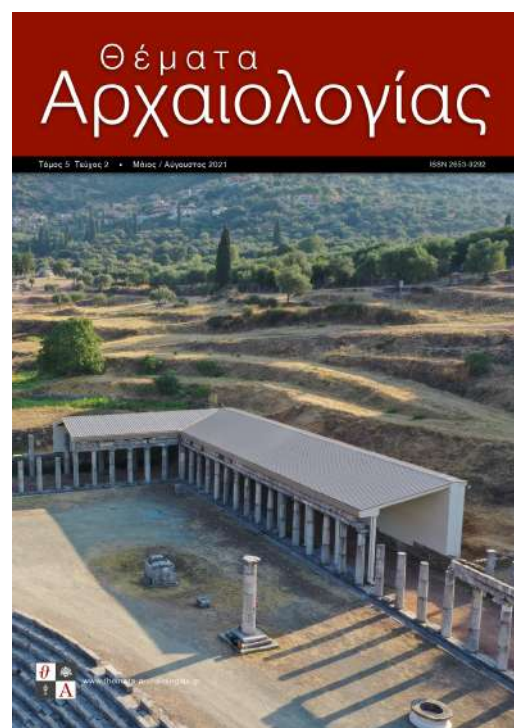

Θεσσαλονίκη. Τα μνημεία της Άνω Πόλης

Συγγραφέας: Σοφία Γρυδάκη

Ηλεκτρονική διεύθυνση άρθρου (Url): <https://www.themata-archaiologias.gr/wp-content/uploads/2022/06/ellados-periigisis-2021-5-2-278-283.pdf>

© Περιοδικό Θέματα Αρχαιολογίας, τόμος 5, τεύχος 2, Μάιος/Αύγουστος 2021, σ. 278-283

Τα **Θέματα Αρχαιολογίας** είναι ένα μη κερδοσκοπικό περιοδικό που έχει ως αποκλειστικό σκοπό να συμβάλει στην έγκυρη και επιστημονικώς αποδεκτή διάδοση και οικειοποίηση του τρόπου σκέψης και των κατακτήσεων της Αρχαιολογίας και της Ιστορίας της Τέχνης.

Αυτό το άρθρο χορηγείται με άδεια Creative Commons Αναφορά Δημιουργού-Μη Εμπορική Χρήση-Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 Διεθνές

Στα βήματα
του Αποστόλου Παύλου

Άγιος Νικόλαος Ορφανός.

Θεσσαλονίκη

Τα μνημεία της Άνω Πόλης

Στο προηγούμενο άρθρο επιχειρήθηκε μια συνοπτική παρουσίαση των τειχών της Θεσσαλονίκης, καθώς αυτά είναι ορατά σε διάφορα σημεία της πόλης και δίνουν μια πολύ καλή εικόνα του μεγέθους του αστικού ιστού της Θεσσαλονίκης κατά τη Βυζαντινή και Οθωμανική περίοδο. Η προηγούμενη περιήγησή μας έκλεισε με την επίσκεψη στον Πύργο του Τρι-

γωνίου, απ' όπου κανείς μπορεί να απολαύσει τη θέα της πόλης.

Στην Άνω Πόλη, ωστόσο, βρίσκονται και μερικά από τα σημαντικότερα βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλονίκης. Στο παρόν άρθρο θα αναφερθούμε στον ναό του Αγίου Νικολάου του Ορφανού και στη Μονή Βλατάδων, έξοχα παραδείγματα βυζαντινής τέχνης της Παλαιολόγειας περιό-

Άγιος Νικόλαος Ορφανός.

δου, καθώς επίσης και στον ιερό της Μονής Λατόμου ή αλλιώς ναό του Οσίου Δαβίδ, ταξιδεύοντας για άλλη μια φορά πίσω στον χρόνο και συγκεκριμένα στα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

Κατηφορίζοντας κανείς από τον Πύργο του Τριγωνίου και κατά μήκος των ανατολικών τειχών της Άνω Πόλης, θα ανακαλύψει ένα κρυφό διαμάντι της Άνω Πόλης. Ο λόγος γίνεται για τον μικρό ναό του Αγίου Νικολάου Ορφανού, του οποίου ο εκτεταμένος ζωγραφικός διάκοσμος αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα και πλουσιότερα ζωγραφικά σύνολα της Θεσσαλονίκης της Παλαιολόγειας περιόδου.

Συγκεκριμένα, ο ζωγραφικός διάκοσμος του ναού απηχεί την έντονη πνευματική και καλλιτεχνική κίνηση που αναπτύσσεται κατά τον 14ο αιώνα στη Θεσσαλονίκη. Είναι η εποχή που δημιουργούνται έργα μεγάλης καλλιτεχνικής εμβέλειας από καλλιτέχνες που κατάγονται από τη Θεσσαλονίκη, όπως ο Μανουήλ Πανσέληνος με τις δημιουργίες του στο Πρωτάτο και στη Μεγίστη Λαύρα του Αγίου Όρους και στο παρεκκλήσι του Αγίου Ευθυμίου στον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης, στο οποίο θα αναφερθούμε σε επόμενο άρθρο, καθώς και οι ζωγράφοι Μιχαήλ Αστραπός και Ευτύχιος, οι οποίοι έδωσαν λαμπρά δείγματα της τέχνης τους, εργαζόμενοι στην αυλή του Σέρβου κράλη Μιλούτιν.

Οι παραπάνω δημιουργίες αποτελούν την κυριότερη έκφραση της «Παλαιολόγειας Αναγέννησης», που χαρακτηρίζει την καλλιτεχνική παραγωγή κυρίως της εποχής μετά από την επικράτηση του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' και της ματαίωσης των όποιων σχεδίων για την ένωση των δύο εκκλησιών. Είναι επίσης η εποχή που ανθεί το κίνημα του Ησυχασμού, ιδιαίτερος στο Άγιο Όρος.

Για όλους τους παραπάνω λόγους η τέχνη της «Παλαιολόγειας Αναγέννησης», που είχε τις ρίζες της στην καλλιτεχνική αναγέννηση του 11ου αιώνα της Δυναστείας των Μακεδόνων, διακατέχεται από ένα θριαμβευτικό πνεύμα. Επιπλέον, διακρίνεται από μια επιστροφή στις αρχές της Κλασικής Αρχαιότητας και μια προσπάθεια αναγέννησης των αξιών της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Στην εικονογραφική παραγωγή της εποχής παρατηρείται ο εμπλουτισμός των εικονογραφικών προγραμμάτων με μορφές, παραστάσεις και κύκλους που εμπνέονται από τη λειτουργική και υμνογραφική παράδοση. Η εικονογράφηση των ευαγγελικών σκηνών, μέσω των οποίων προβάλλεται αναλλοίωτη η αλήθεια του ορθόδοξου δόγματος, γίνεται πιο λεπτομερής.

Αναφορικά με την τεχνοτροπία, η ζωγραφική είναι πιο ελεύθερη και πιο εκφραστική επιστρέφοντας, όπως προαναφέρθηκε στα καλλιτεχνικά πρότυπα της Κλασικής Αρχαιότητας.

Ο ναός του Αγίου Νικολάου του Ορφανού κτίστηκε γύρω στα 1310-1320. Η ονομασία του σχετίζεται, είτε με το όνομα του ιδρυτή του και της οικογένειάς του, ή με τη φιλανθρωπική δραστηριότητα του ίδιου του Αγίου Νικολάου, προστάτη των χήρων και των ορφανών, όπως προκύπτει από τον Βίο του. Κρίνοντας από τη λαμπρότητα του τοιχογραφικού διακόσμου, στον οποίο απεικονίζεται ο Άγιος Γεώργιος ο Γοργός και ο Άγιος Κλήμης Αχρίδας, που λατρεύονταν και οι δύο ιδιαίτερος στο σερβικό κράτος, θεωρείται ως κτήτορας του ναού ο Σέρβος κράλης Μιλούτιν, ο οποίος λόγω του ότι ήταν παντρεμένος με βυζαντινή πριγκίπισσα επισκεπτόταν συχνά τη Θεσσαλονίκη, όπου διέμενε η πεθερά του Ειρήνη Παλαιολογίνα. Αναφέρθηκε άλλωστε και παραπάνω το γεγονός ότι δύο εκ των

Μονή Βλατάδων.

κρανα προέρχονται από παλαιότερα κτίσματα και διατηρούν ίχνη ζωγραφικής, προκειμένου να εναρμονιστούν με τον ζωγραφικό διάκοσμο του ναού. Ωστόσο, το μαρμαρίνο τέμπλο είναι παλαιολόγιο.

Όσο απλός φαντάζει ο ναός ως προς τα αρχιτεκτονικά του στοιχεία, τόσο διαφορετική εικόνα αποκτά ο επισκέπτης, όταν βρεθεί στο εσωτερικό του και αντικρύσει τις υπέροχες τοιχογραφίες του. Εδώ κανείς αντιλαμβάνεται τη λάμψη και το εύρος της ζωγραφικής της «Παλαιολόγιας Αναγέννησης», καθώς με την εκφραστικότητα των απεικονιζόμενων μορφών, τη σωστή αωματική απόδοση, τη χρωματική ευαισθησία και των εμπλουτισμό του βάθους με αρχιτεκτονήματα γίνονται αναφορές στην επιβίωση στοιχείων της κλασικής παράδοσης. Όλα αυτά τα στοιχεία της τέχνης του 14ου αιώνα στη Θεσσαλονίκη, απευθύνονται σε μια κοινωνία με υψηλά ουμανιστικά ιδανικά, όπου το θείο βρίσκεται πιο κοντά πλέον στον άνθρωπο.

Στους τοίχους του Αγίου Νικολάου Ορφανού, η Ιερή Ιστορία καταγράφεται σε επάλληλες ζώνες, σύμφωνα με το καθιερωμένο εικονογραφικό πρόγραμμα, το οποίο συμβολίζει και αντανακλά την ιεραρχία της Επουράνιας Εκκλησίας. Ως εκ τούτου, χαμηλά στους τοίχους του ναού, στο τμήμα που συμβολίζει τη επίγεια Εκκλησία, απεικονίζονται διάφοροι άγιοι, ολόσωμοι ή σε προτομές. Σε υψηλότερες επιφάνειες των τοίχων, στο τμήμα που συμβολίζει την Επουράνια Εκκλησία, εκεί θα δούμε σκηνές από τα Πάθη, το Δωδεκάορτο και την Κοίμηση της Θεοτόκου.

σημαντικότερων ζωγράφων από τη Θεσσαλονίκη την εποχή εκείνη, ο Μιχαήλ Αστραπός και ο Ευτύχιος, διέμεναν και δημιουργούσαν στην επικράτεια του Σέρβου κράλη.

Ως προς τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του ναού, αυτός αποτελείται από έναν μονόχωρο πυρήνα που περιβάλλεται από στοά στα βόρεια, δυτικά και νότια. Στα ανατολικά καταλήγει στις κόγχες των παρεκκλησίων. Ο κεντρικός πυρήνας στεγάζεται με ξύλινη σαμαρωτή στέγη, ενώ τα κλίτη της στοάς με μονόριχτες. Η τοιχοδομία είναι εξίσου απλή με την αρχιτεκτονική του διάρθρωση, καθώς στους τοίχους συνδυάζεται η αργολιθοδομή με πλίνθους και μια απλή οδοντωτή ταινία περιτρέχει την ανατολική και δυτική πλευρά. Ως προς τη γλυπτική του, είναι εμφανές ότι τα κιονό-

Μονή Βλατάδων.

Κοντά στο Ιερό Βήμα, καθώς και μέσα σε αυτό, πικνώνουν οι σκηνές με θέματα που φέρουν συμβολικό και εσχολογικό νόημα, όπως η Παναγία Παράκληση και ο Χριστός Σωτήρ, η Θεοτόκος δεόμενη, η παράκληση του Μελισμού και οι συλλειτουργούντες ιεράρχες κ.ά. Τέλος, από τον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού δεν θα έλειπαν σκηνές, αναφερόμενες στον Βίο και τα Θαύματα του Αγίου Νικολάου, που απεικονίζονται με ιδιαίτερη ζωντάνια στον βόρειο τοίχο του νοτίου σκέλους της στοάς και στον νότιο τοίχο.

Πιο ψηλά στην Άνω Πόλη και πολύ κοντά στο «Διάμεσο τείχος» που χώριζε την πόλη από την Ακρόπολη, επί της οδού Επταπυργίου, βρίσκεται η Μονή Βλατάδων. Πρόκειται για σταυροπηγιακή μονή, που εξαρτάται δηλαδή από το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και αποτελεί σήμερα το μοναδικό εν λειτουργία βυζαντινό μοναστήρι της Θεσσαλονίκης. Η ίδρυσή της, που τοποθετείται μεταξύ 1351-1371, αποδίδεται στο Δωρόθεο Βλατή, μητροπολίτη και πνευματική φυσιογνωμία της Θεσσαλονίκης, ο οποίος υπήρξε και μαθητής του Γρηγορίου Παλαμά, διαπρεπούς θεολόγου του κινήματος του Ησυχασμού που ανακηρύχθηκε άγιος μετά θάνατον.

Το καθολικό της μονής ανήκει στην παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο, στην οποία ο

τρούλος στηρίζεται όχι σε κίονες αλλά στους τοίχους του Ιερού και σε δύο πεσσούς στα δυτικά. Το κεντρικό τμήμα του ναού περιβάλλεται από στοά που απολήγει σε δύο παρεκκλήσια στην ανατολική πλευρά. Με εξαίρεση το νότιο παρεκκλήσι και το μεγαλύτερο τμήμα της νότια στοάς, ολόκληρη η υπόλοιπη στοά και το βόρειο παρεκκλήσι αποτελούν νεώτερη μετασκευή. Το ίδιο ισχύει και για την ανοιχτή νότια στοά. Οι τοίχοι του ναού είναι κτισμένοι με σειρές λίθων που εναλλάσσονται με πλίνθους, ενώ ο τρούλος είναι πλινθόκτιστος και κάποια κεραμοπλαστικά κοσμήματα εντοπίζονται στην κόγχη του Ιερού.

Οι τοιχογραφίες του ναού χρονολογούνται μεταξύ των ετών 1360-1380. Οι πλειοψηφία των τοιχογραφιών υπέστη σημαντικές φθορές από το σφυροκόπημα που υπέστησαν στα οθωμανικά χρόνια, οπότε και ο ναός μετατράπηκε σε τζαμί, άποψη που ενισχύεται και από ορισμένα αρχιτεκτονικά στοιχεία του κτηρίου. Ωστόσο, από τις πηγές γνωρίζουμε, ότι το 1446 απονεμήθηκαν στη Μονή προνόμια, σύμφωνα με φερμάνι του σουλτάνου Μεχμέτ Β΄.

Από τον πλούσιο εικονογραφικό διάκοσμο του ναού, καλύτερα διατηρημένες είναι οι σκηνές της Βάπτισης και των «Τριών παιδών εν καμίνω». Αξίζει να σημειωθεί, ότι στον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού, διακρίνεται σε δύο θέσεις και η απεικόνιση του αγίου Γρηγορίου Παλαμά, ο

Μονή Λατόμου.

οποίος, σύμφωνα με αναφορές, πέθανε το 1359. Το γεγονός αυτό τοποθετεί τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών στα χρόνια μεταξύ 1360-1380.

Το τέμπλο του ναού είναι αρκετά μεταγενέστερο και χρονολογείται στον 17ο αιώνα, ωστόσο, είναι διακριτές αρκετές επισκευές του που ανήκουν στον 19ο αιώνα. Αξιόλογες επίσης είναι και αρκετές από τις εικόνες που φυλάσσονται στο σκευοφυλάκιο της μονής με ένα εύρος χρονολόγησης από τον 12ο έως τον 19ο αιώνα.

Από τη Μονή Βλατάδων, κατηφορίζοντας κανείς με κατεύθυνση την οδό Αγίας Σοφίας, κάνοντας μια μικρή παράκαμψη προς δυτικά φθάνει στον ναό του Οσίου Δαβίδ ή αλλιώς στη Μονή Λατόμου. Ο ναός υπήρξε αρχικά το καθολικό Μονής, αφιερωμένης στον Σωτήρα Χριστό του Λατόμου. Κτίστηκε τον 5ο αιώνα και συνδέεται, σύμφωνα με την παράδοση, με τη Θεοδώρα, κόρη του ειδωλολάτρη αυτοκράτορα Μαξιμιανού, η οποία είχε κρυφά βαπτιστεί χριστιανή. Η ονομασία της Μονής οφείλεται πιθανότατα στα λατομεία πέτρας που υπήρχαν στην περιοχή. Το όνομα «Όσιος Δαβίδ» δόθηκε πολύ αργότερα, ελλείψει των στοιχείων που γνωρίζουμε σήμερα για τον ναό.

Κατά την ίδρυσή του ο ναός διακοσμήθηκε με ψηφιδωτό και τοιχογραφίες διακοσμητικού χαρακτήρα, κατά τον 12ο αιώνα ανακαινίσθηκε και τοιχογραφήθηκε εκ νέου, κατά την Παλαιολόγεια περίοδο (τέλη 13ου - αρχές 14ου) ολοκληρώθηκε η τοιχογράφηση του, ενώ τον 16ο αιώνα μετατράπηκε σε τζαμί. Όλες αυτές οι διαδοχικές επεμβάσεις στο κτήριο αλλοίωσαν σημαντικά την αρχική μορφή του, ενώ κατά καιρούς προκλήθηκαν πολλές ζημιές από σεισμούς και φυσικές καταστροφές. Επομένως, από το αρχικό κτίσμα διατηρούνται μόνο τα 2/3 του. Ωστόσο, ο ναός διατηρεί έναν από τους σημαντικότερους και αντιπροσωπευτικότερους τοιχογραφικούς διακόσμους της παλαιοχριστιανικής, «Κομνήνιας» και «Παλαιολόγειας» ζωγραφικής.

Στην κόγχη του Ιερού σώζεται ένα από τα αρχαιότερα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά. Στο μέσον περίπου της κόγχης παριστάνεται ο Χριστός μέσα σε κυκλική δόξα, νέος και αγένειος, καθισμένος σε πολύχρωμο τόξο, το οποίο συμβολίζει τον ουρανό. Τον συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο, που ακολουθεί την ελληνιστική παράδοση, έχουμε ήδη ξανασυναντήσει στον τρούλο της Ροτόντας. Γύρω από τη δόξα παριστάνονται τα σύμβολα των τεσσάρων ευαγγελιστών: άγγελος, λιοντάρι, αετός, μόσχος. Την κεντρική σύνθεση πλαισιώνουν στα δύο άκρα της οι μορφές δύο ηλικιωμένων προφητών, ο Ιεζεκιήλ αριστερά και ο Αββακούμ δεξιά. Στο κάτω τμήμα της σύνθεσης παριστάνεται ο ποταμός Χεβάρ (ή Ιορδάνης), όπου καταλήγουν οι ποταμοί της Εδέμ: ο Φίσιων, ο Λέων, ο Τίγρης και ο Ευφράτης, που ξεκινούν από τα πόδια του Ιησού.

Πρόκειται ξεκάθαρα για σκηνή Θεοφάνειας, που συνδυάζει στοιχεία από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, με σωτηριολογικό, ευχαριστηριακό και εσχολογικό συμβολισμό. Στο συγκεκριμένο ψηφιδωτό εκδηλώνεται η πνευματικότητα της νέας χριστιανικής θρησκείας, χωρίς να έχει επέλθει ακόμα η απομάκρυνση από την ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση στην τέχνη.

Στη νότια καμάρα του ναού διατηρούνται τοιχογραφίες του γ' τετάρτου του 12ου αιώνα, όπου απεικονίζονται σκηνές της Υπαπαντής, της Μεταμόρφωσης, της Γέννησης και της Βάπτισης. Πρόκειται για αποσπασματικά, αλλά έξοχα παραδείγματα της «Κομνήνιας Τέχνης», που χαρακτηρίζεται από συγκινησιακό πάθος που τείνει στην ψυχογραφική προσέγγιση του ανθρώπου. Οι μορφές είναι ψηλόλιγνες και ευλύγιστες, με εκζητήση στάσεων και φορέματα που σφίγγουν τα ραδινά μέλη και κυματίζουν με πυκνές ελικοειδείς απολήξεις στα άκρα.

Στη βόρεια καμάρα του ναού διατηρούνται αποσπασματικά τοιχογραφίες που χρονολογούνται στα τέλη του 13ου-αρχές του 14ου αιώνα. Παριστάνονται σκηνές από τη

Μονή Λατόμου.

Βαϊφόρο, η Προσευχή του Χριστού στο όρος των Ελαιών και η Παναγία του Πάθους. Και σε αυτά τα σπαράγματα των τοιχογραφιών είναι δυνατό να διακρίνει κανείς την επιβίωση των κλασικών ιδεωδών στην τέχνη της «Παλαιολόγιας Αναγέννησης».

Σοφία Γρυδάκη
Αρχαιολόγος & Ξεναγός

Βιβλιογραφία

- Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου Ε. & Τούρτα Α. 1997, *Περίπατοι στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη*.
- Χατζηδάκη Ν. 1994, *Ελληνική Τέχνη - Βυζαντινά Ψηφιδωτά*, Εκδοτική Αθηνών.
- Αχειμάστου-Ποταμάνου Μ. 1994, *Ελληνική Τέχνη - Βυζαντινές Τοιχογραφίες*, Εκδοτική Αθηνών.
- Τσιγαρίδας Ε. 1987, *Μονή Λατόμου (Όσιος Δαβίδ)*, Θεσσαλονίκη.
- Τσιτουρίδου Α. 1986, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη - Συμβολή στη μελέτη της παλαιολόγιας ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14ο αι., Θεσσαλονίκη*.
- Μαυροπούλου-Τσιούμη Χ. 1985, *Οι τοιχογραφίες της Μονής Βλατάδων, τελευταία αναλαμπή της βυζαντινής ζωγραφικής στη Θεσσαλονίκη*, Η Θεσσαλονίκη 1, Κ.Ι.Θ., 231-254.